

CIVILITÉ-LETTERTYPES

ALS MODEL VOOR GOTISCH CURSIEVE SCHRIJFVORMEN

Een moeilijke opgave waarmee elke genealoog geconfronteerd wordt wanneer hij in zijn onderzoek bronnen raadpleegt uit de zeventiende of daaraan voorafgaande eeuwen is het lezen van het oude handschrift. Tot halverwege de achttiende eeuw lijken de schriftvormen nog wel enigszins op hetgeen hem zelf in de lagere school aangeleerd werd. Ons huidig schrift is immers de afstammeling van het humanistisch schrift dat in de loop van de 18de eeuw in de Nederlanden ingang vond. Dit schrift verdrong toen geleidelijk aan het voor ons veel moeilijker leesbaar gotisch schrift (1).

Vergelijken we de geschreven lettervormen uit de 17de en 16de eeuw met de gedrukte vormen uit dezelfde tijd, dan stellen we een groot verschil in leesbaarheid vast, die niet alleen te wijten is aan het persoonlijke en onregelmatige karakter dat nu eenmaal aan elke handgeschreven tekst eigen is. Met slechts een minimale inspanning kunnen we een gedrukt boek uit bv. de 17de eeuw lezen. Toch was het voor de modale geletterde man of vrouw in die tijd wellicht eerder het tegenovergestelde. De handgeschreven gotische cursieve lettervormen, die men uiteraard het eerst leerde lezen (en/of schrijven) verschillen veel van de gedrukte lettervormen, die geïnspireerd waren op Italiaanse modellen.

Er is in de vroege geschiedenis van de typografie een kortstondige periode geweest waarin men ook lettertypes ontworpen heeft die het dan gangbare handschrift, dus het gotisch cursief schrift imiteerden.

In gedrukte teksten is de verschijningsvorm van een letter doorheen het hele drukwerk constant. Dit is zeker voor modern drukwerk zo. In oud drukwerk kan de letter nog wel enigszins verschillend zijn naargelang de positie van de letter in het begin, midden of einde van een woord. Doch het betreft slechts een zeer klein aantal varianten per letter. Men treft dus in een handschrift imiterende drukletter het model aan van de ideale geschreven letter. Voorbeelden van dergelijke drukken kunnen dus een goede bijkomende hulp zijn voor het leren lezen van het oud schrift. Dit is dan ook de reden waarom wij op de handschrift imiterende drukletter even de aandacht willen vestigen.

Deze handschrift imiterende lettertypes zijn bekend onder de verzamelnaam *Civilité*-lettertypes (2). De benaming *civilité* vind haar oorsprong in de titel van een werk van Erasmus: *De Civilitate Morum Puerorum Libellus*, voor het eerst te Bazel uitgegeven in 1530, een boekje over de wellevendheid bestemd voor de opvoeding van de kinderen. Veel vertalingen of bewerkingen van dit boek en andere boeken over opvoeding werden vanaf de tweede helft van de 16de eeuw in dit geheel nieuw

(1) Over oud schrift, zie bv. A. GHYSELBRECHT, Oud schrift, in: *Vlaamse Stam*, 1982, pp. 463 e.v., 509 e.v., 583 e.v. en 1982, pp. 23 e.v., 96 e.v., 207 e.v., 251 e.v., 323 e.v.; E. STRUBBE, *Grondbegrippen van de Paleografie der Middeleeuwen*, Gent 1964.

(2) Over de *civilité*-lettertypes bestaat een beperkte literatuur: M. SABBE en M. AUDIN, *Les Caractères de civilité de Robert Granjon et les imprimeurs flamands*, Lyon 1921, heruitgegeven en aangevuld onder *Die Civilité-Schriften des Robert Granjon in Lyon und die flämischen Drucker des 16. Jahrhunderts*. Wenen 1929. Over typografische schrijfboeken en meer bepaald de *civilité* in de Nederlanden: H. de la FONTAINE VERWEY, Typografische Schrijfboeken: een Hoofdstuk uit de Geschiedenis van de *Civilité*-letter, in: *De Gulden Passer*, nr. 39 (1961) pp. 238-362. Het ruimste overzicht, met o.a. opgave van een lijst der werken gedrukt in dit lettertype, dat Frankrijk, de Nederlanden, Engeland en Duitsland behandelt is: H. CARTER and H.D.K. VERVLIT, *Civilité Types*, The Oxford University Press, 1966.

soort handschrift imiterend lettertype gedrukt. Sommige werken waren zowel gericht op de opvoeding als op het eigenlijk aanleren van het lezen en schrijven, hetzij als handboek ten dienste van schoolmeesters, hetzij voor zelfstudie. In de 16de en 17de eeuwse scholen begon men de kinderen te leren lezen en daarna pas met onderricht in het schrijven. Er waren echter vele scholen, zoals de meisjesscholen, waar men alleen maar leerde lezen. Er waren dus velen, die wel lezen, maar niet schrijven geleerd hadden en daarom op latere leeftijd behoefte voelden de schrijfkunst machtig te worden. Hierin voorzagen de boeken, die men typografische schrijfboeken noemt.

De Fransman Robert Granjon ontwierp als eerste een civilité-lettertype voor zijn in 1558 te Lyon gedrukte *Civilité Puérile*. Hij noemde zijn lettertype *lettre française*. Deze nieuwigheid werd vrijwel onmiddellijk ook in de Nederlanden ingevoerd. Het volgende jaar reeds, in 1559, sneed de Antwerpse drukker Ameet Tavernier, een handschriftletter en noemde het nieuwe lettertype konsekwent "geschreven letter". Hij nam het toen in Vlaanderen gangbare handschrift als model, waardoor het iets minder sierlijk en steviger is dan de letter gesneden door Robert Granjon. Het bevat ook meer archaische vormen van letters of lettergroepen. Zijn letter had veel succes, meer dan in Frankrijk het geval was, omdat de gotische letter in de Nederlanden een belangrijker plaats behield dan in Frankrijk, waar de lettertypes van Italiaanse origine reeds oprukten. Daarom ook verliet Granjon enkele jaren later Lyon om naar Antwerpen te komen, waar hij zowel met de drukkers Plantin als diens rivaal Willem Silvius samenwerkte.

Het Civilité-lettertype werd voornamelijk gebruikt voor enkele welbepaalde genres boeken: stichtelijke geschriften, schoolboeken met evangelische strekking, ontspanningslectuur voor de burgerij en typografische schrijfboeken. Dat de boeken van opvoedkundige strekking, ook evenzeer het leren lezen en schrijven als doel hadden, blijkt uit de voorrede van Tavernier in zijn uitgave van Cornelis Crul's "Eenen gheestelijcken A.B.C. ghetogen wt de Psalmen van David, zeer nut, oorbaer ende nootsakelijck allen Christen menschen, en sonderlinge den jongen scholieren, om den selfden van joncx op memoriallijck te leeren, tot versterckinghe ende stichtinghe van haren teeren verstandt.", zonder jaar van uitgave, maar vermoedelijk gedrukt in 1562-1563. Ameet Tavernier schrijft in zijn voorrede (fig. 1): "Ameet Tavernier den leser saluyt. Aenmerckende datter veel kinderen met sonderlinghen gheest en gratie begift zyn, die welcke (door tegenspoet der fortuynen) de macht niet en hebben ter scholen te ligghen, waer door sy tot haerder grooten schaden ende verdriet arme ongheleerde en idioten blijven: Dit bedenckende heeft my goet ghedocht eenighe hulpe ende bijstant hen te doen met sommige exemplen ende materien na dordonantie vanden A.B.C. dienende haerder jonckheyt, waer door zy mogen ghemackelijck ende met cleynen cost leeren ende schrijven. U biddende desen mijnen arbeyt in dancke te nemen, den welcken ick hen met goeder herten ende affectie toeschrijve en mede deele. Hier mede blijft Gode bevolen."

Daaronder drukt hij het gehele alfabet in onderkast en kapitaal af, met voor vele letters ook variante schrijfvormen. Hij vergeet echter, ten behoeve van ons, 20-eeuwse schrijfpuzzelaars, voorbeelden te tonen van samengetrokken lettergroepen. Het zijn deze ligaturen, waarin de vormen van de individuele letters nauwelijks meer herkenbaar zijn, die ons bij het lezen van het oud schrift vaak moeilijkheden opleveren.

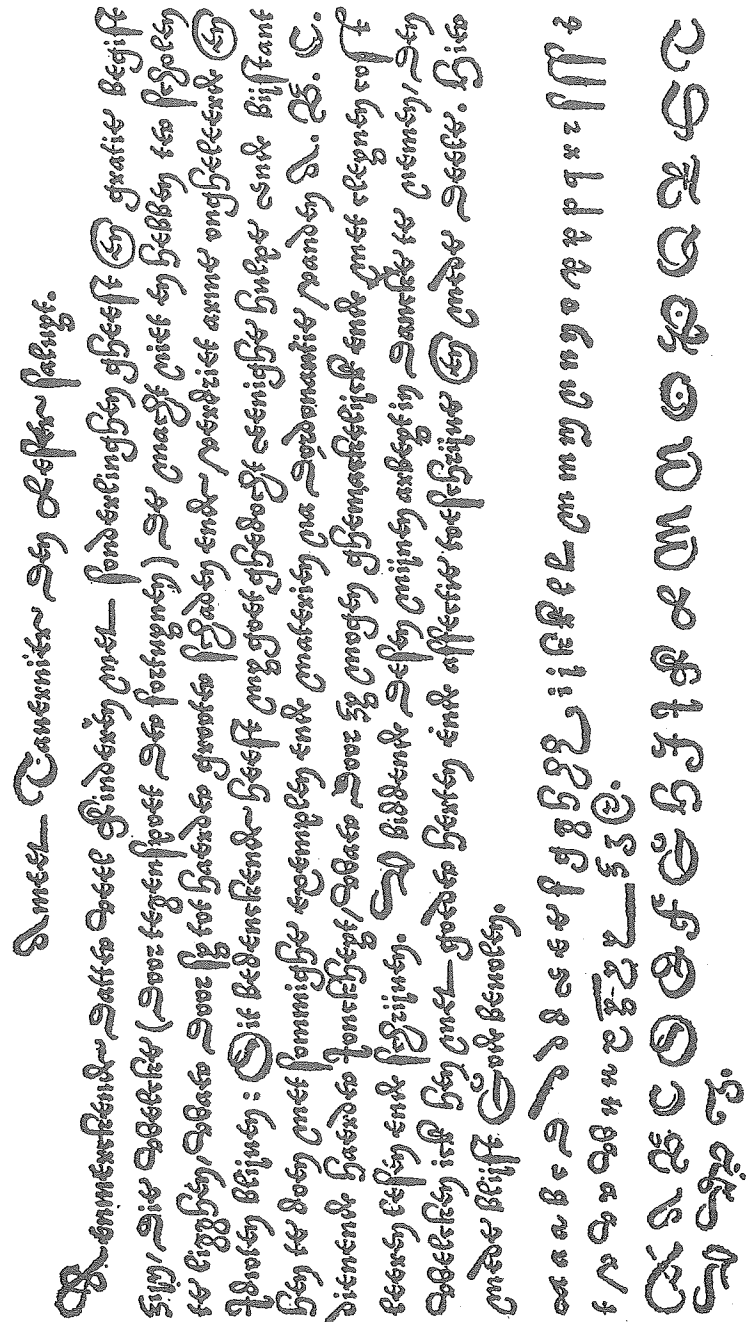

fig. 1.

Op het Plantijn-Moretusmuseum te Antwerpen wordt echter een verzameling van 87 originele matrijzen bewaard van Taverniers geschreven letter. De verzameling bevat naast de onderkast, en een onvolledige reeks kapitalen, ook nog een belangrijke reeks ligaturen en compendia. Uit deze matrijzen werden rond 1960 nieuwe letters gegoten en afgedrukt in het boek van Carter en Vervliet over Civilité-lettertypes. In fig. 2 vindt men een voorstelling van deze verzameling.

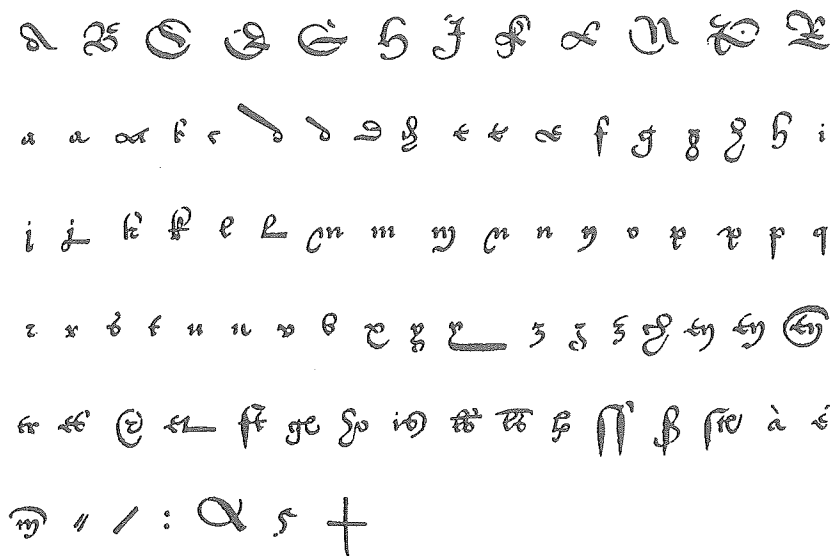

Fig. 2.

Een ander civilité-lettertype is dit ontworpen door Hendrik van der Keere. Hij had een lettergieterij in Gent, die door zijn vader met dezelfde naam overgenomen was van een drukker Lambrecht. Hendrik van der Keere de Oudere drukte reeds ordonanties voor het stadsbestuur en pamfletten in een zwaar aandoend geschreven letter (fig. 3). Het is niet bekend wie deze letter gesneden heeft. Hij komt o.a.

It /voegevandt ggedructt Vg
emplacu (van den Costuymen der
Stede in) Gyspandomme van
Ghendt) is ggetollationmbet
stygens zijn Original / ende is bevonden artoe
derends: Vsggedruct van den Tytel / Ortoog
ende Tafel.

Fig. 3.

voor in de uitgave van 1564 van de Costumen der Stede van Ghendt. Hendrik van der Keere de Jongere trad in dienst bij Plantin en ontwierp een sierlijke "Mediane Geschreven" letter. In het Museum Plantijn Moretus wordt een druk bewaard waarin hij publiciteit maakt voor zijn nieuwe letter: (fig. 4).

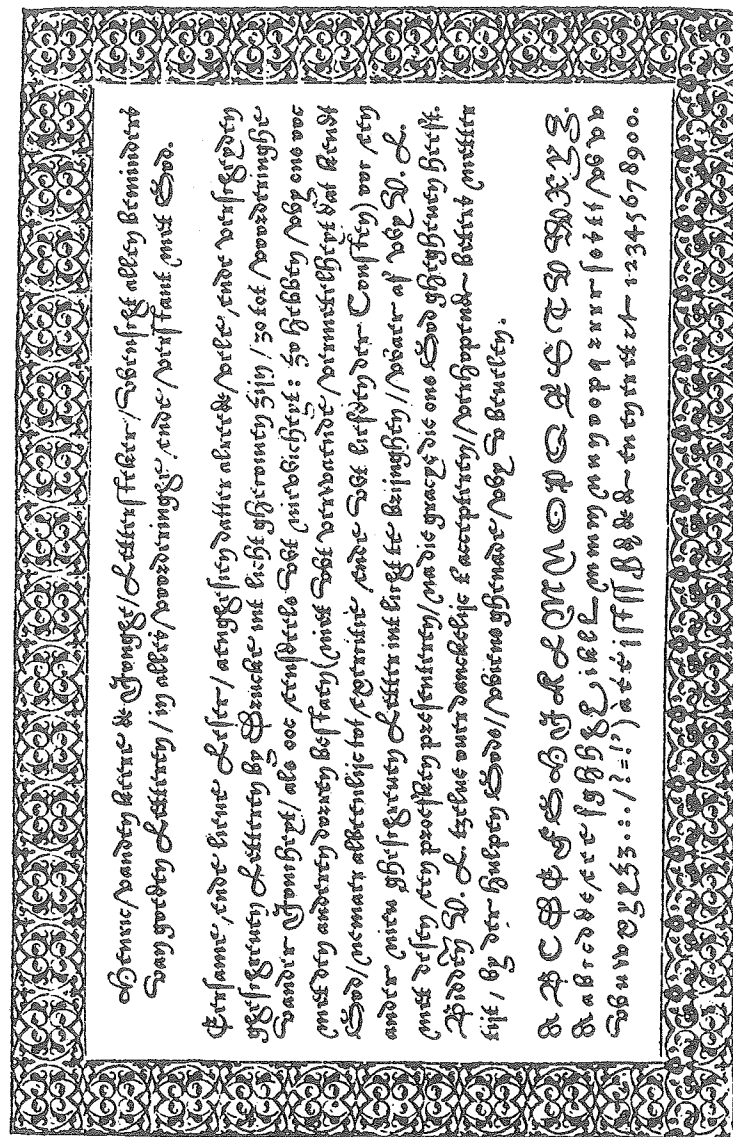

Fig. 4.

Henric vanden keere de Jonghe, Lettersteker, wenscht allen beminders van goeden Letteren, in alles voorderinghe ende verstant met God.

Eersame ende lieve Leser, aenghesien datter alreede vele, ende verscheyden gheschreven Letteren by Drucke int licht ghecommen zijn, zo tot voorderinghe vander Joncheyt, als ooc eensdeels vvt nieuwicheyt: zo hebben wij ons ooc met den anderen dorren bestaen, (niet vvt verwaende vermetelheyt dat kendt God, nemaer alleenlijc tot exercitie ende vvt liefden der Consten) ooc een ander nieu ghescreven Letter in licht te brijnghen, waer al wij U.L. met desen een proefken presenteren, na die gracye die ons God ghegheven heeft. Bidden(de) U.L. tzelve over danckelijc t accepteren, verhopend(e) beters metter tijt, by der hulpen Gods, wiens ghenade wij u bevelen.

Eronder wordt eveneens het gehele alfabet in kapitaal en onderkast samen met enkele ligaturen en de cijfers afgedrukt.

Ook in het lettergieterbedrijf van de familie van Wolsschaten te Antwerpen werd gedurende de zeventiende en achttiende eeuw een "Texte Geschreven" lettertype gebruikt. Ook hiervan is een (onvolledige) verzameling matrijzen bewaard in het Museum Plantijn Moretus (fig. 5).

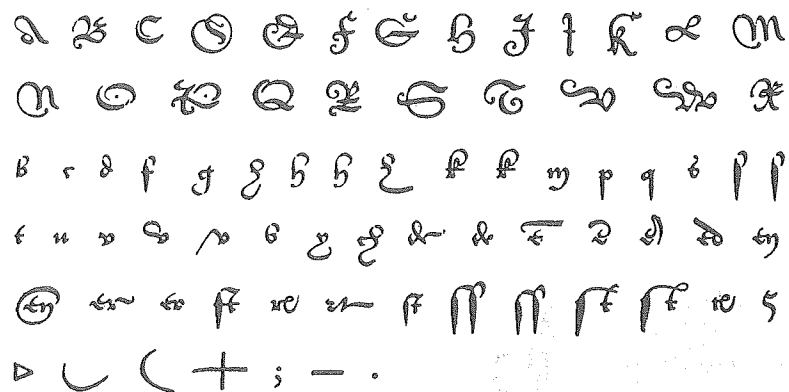

Fig. 5.

De bloei van de civilité-lettertypes is kortstondig geweest. Zowel de schoolmeesters als diegenen die zichzelf in het schrijven onderrichten, hadden al spoedig niet meer genoeg aan de beheersing van het gotische schrift. De kennis van de Italiaanse handschriften werd meer en meer noodzakelijk, en omdat deze steeds zwiegriger en vrijer werden, konden ze niet meer in gegoten druk vervaardigd worden.

Toch treft men nog zeer lang, zelfs tot in de 19de eeuw sporadisch de civilité-lettertypes aan in volksboekjes en andere populaire uitgaven (3).

P. DONCHE

(3) Een van de bekendste werken gedrukt in het civilité-lettertype in de Nederlanden, en dat nog 1655 geheel en in 1690 gedeeltelijk in dit lettertype werd gezet, is het stichtelijk boekje in twee delen van Lowijs Porquin: *Een Lieflick Memorie Boeck / Den vtersten Wille*. Het boekje werd in 1563 "gheprint Thantwerpen, inde gulden Roose by Arneet Tavernier Lettersteke". Over dit boek en het leven van de auteur, zie M. GREILSAMMER, *Een pand voor het paradys. Leven en zelfbeeld van Lowys Porquin, Piëmontees zakenman in de zestiende-eeuwse Nederlanden*, uitg. Lannoo, Tielt, 1989.